

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування факультету)

Кафедра всесвітньої історії

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Вальденси та катари в Західній Європі XIII–поч. XVI ст.:
пристосування та виживання»**

«Waldensians and Cathars in Western Europe in the 13th–early 16th c.: adaptation
and survival»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Родічева Єлизавета Сергіївна

Керівник викл. Чепіженко В. В.

Рецензент д.ф.н., проф. Довгополова О. А.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2020 р.
Завідувач кафедри

_____ Гребцова І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № __ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Гребцова І.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Одеса 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія.....	8
1.1. Джерельна база дослідження катарів та вальденсів.....	8
1.2. Історіографія досліджень єретичних вчень Західної Європи.....	14
Розділ 2. Релігійні вчення катарів та вальденсів на противагу догматам католицької церкви.....	27
2.1. Релігійні вчення катарів та вальденсів: схожість та відмінність.....	27
2.2. Різниця позицій католицької церкви стосовно катарів та вальденсів.....	40
Розділ 3. Умови виживання катарської та вальденської єресей протягом XIII – поч. XVI ст.....	48
3.1. Історичний шлях побутування катарської єресі в XIII – на поч. XVI ст.....	48
3.2. Історичний шлях побутування вальденської єресі протягом XIII – поч. XVI ст	57
Висновки.....	68
Список джерел та літератури.....	73

ВСТУП

Історія християнських єретичних рухів середньовічної Європи – це переважно історія духовно-світоглядних та морально-етичних трансформацій єретичного спрямування, головними з яких були катари та вальденси. Але так історично склалося, що катаризм було викорінено до початку XIV ст., тоді як вальденство зберіглося до нині. З початку XXI ст. у Західній Європі спостерігається відродження інтересу до єретиків XII–XIII ст., до їх походження, історії та знищення. З'являються нові роботи таких важливих дослідників як Жан Дювернуа та Анн Бренон. Такий ажіотаж зумовлений знайденням наприкінці XX ст. документів самих катар, єретичне вчення яких раніше було відомим лише із джерел, що належали їх опонентам. З віднайденням нових фактів щодо катарів, з'явилися нові запитання та проблеми пов'язані з їх найближчими сучасниками – вальденсами. Однією з найбільш дискусійних залишається тема зв'язку катарів та вальденсів з протестантами. Питання про те, як відбувався процес злиття вальденсів та протестантів, чому деякі вальденси не піддалися і залишилися окремою общиною, а також сам протестантизм як можливість існування нових релігійних гілок, – все це актуалізує вивчення даної проблеми.

З іншого боку, детального розгляду потребує позиція католицької церкви та причини її різного ставлення до катарів та вальденсів. Але комплексного розгляду цієї проблеми досі не було зроблено. Наша робота буде в більшій мірі присвячена саме релігійній ситуації у Західній Європі XIII – поч. XVI, але варто зауважити, що епоха середніх віків це суцільна релігійність, починаючи з народження і завершуючи смертю, тому за таких умов релігія не могла не торкнутися інших сфер життя держави, таких як політичні умови, економічне положення, соціальні умови існування людей тощо. Таким чином, **актуальність теми** полягає у детальному порівнянні двох найбільших єресей XIII століття та дослідженні їх шляхів розвитку за умов

нетерпимості офіційної католицької церкви протягом XIII – поч. XVI ст., а також у розгляді їх на тлі політичних, економічних, соціальних та культурних процесів, які відбувалися у зазначений час у Західній Європі. Досі не було надано жодного комплексного аналізу щодо цієї теми, тому наше дослідження актуалізується ще з цієї сторони, що досвід виживання та тривалого функціонування церкви вальденсів та швидкого занепаду катаризму допоможе більш глибоко простежити релігійну та політичну ситуацію у Європі протягом XIII–XVI ст.

Мета роботи полягає, з одного боку, у встановленні особливостей розвитку кожної окремо взятої єресі (катарів чи вальденсів), а з другого – у дослідженні ставлення до них католицької церкви та знаходження причин збереження вальденської та викорінення катарської єресей до початку XVI століття.

Відповідно до цього ми формуємо і **завдання** нашої роботи.

1. Виявити та систематизувати джерела і літературу за темою дослідження.
2. Порівняти особливості релігійних вчень катарів та вальденсів, знайти схожі положення їх віри та кардинальні відмінності.
3. Розглянути історичні умови існування єресей та шляхи взаємодії з основним релігійним диктатором середньовіччя – Католицькою Церквою. Дослідити шляхи уникнення чи загострення конфліктів між ними.
4. Виявити основні шляхи виживання вальдеських єретиків, простеживши крос-територіальні міграції єретичних віянь у вимірі франко-німецького регіону, з іншого боку, спробувати скласти та порівняти «портрети віри» двох релігійних течій, що найкраще б дозволило розкрити внутрішні аспекти життя населення в умовах певних релігійних «догматів» (ми беремо у лапки слово догмати через те, що ні у катаризмі, ні у вальденстві не було чітко прописано

«робити так і ніяк інакше», як то було в католицизмі, але певні релігійні рамки були їм властиві, зокрема повернення до євангельської бідності).

Об'єкти дослідження: проповіді Петра Вальдо та вальденсів, віровчення катарів та методи боротьби католицької церкви проти єретиків.

Предмети роботи – процеси пристосування та виживання катаризму і вальденства протягом XIII–початку XVI ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють XIII – першу половину XVI ст., тобто від становлення вчення катарів та вальденсів і перших спроб католицизму боротися з ними до проголошення Мартіном Лютером 95 тез, як офіційної дати початку реформації. Хоча варто зауважити, що для розкриття процесу входження вальденсів до протистантської релігії ми використовували матеріали, що охоплюють період до кінця XVI століття.

Географічні рамки охоплюють головним чином Західну та Центральну Європу, зокрема франко-германські території (Німеччина, Чехія, Північна Франція), а також Північну Італію та частково територію Нідерландів (Фландрію).

При написанні даної роботи ми використовували ряд дослідницьких **методів**, головним з яких вважаємо історико-порівняльний, що зумовлено метою нашої роботи, тобто виявленням схожостей та відмінностей між релігійними вченнями єретиків, між положення різних регіонів та їх залежності від папського престолу. Ще один важливий метод – історико-генетичний, що дозволяє нам простежити причинно-наслідкові зв'язки подій, тобто появи дисидентства, у комплексному вигляді. Також ми використовували ретроспективний метод суміжно з методом реконструкцій з метою відтворення ситуації у Західній та Центральній Європі протягом декількох століть. Окремо ми використовували аналіз, як основний метод роботи з кожною окремо взятою течією та логічний метод, як загально необхідний в подібних роботах.

Особистий внесок автора роботи полягає в порівнянні катарів та вальденсів і виявленні закономірностей збереження чи занепаду тієї чи іншої єретичної течії.

Результати роботи були **апробовані** на VI-й та VII-й міжнародній конференції «Одеські читання» (Одеса, 2017, 2020), 74-й студентській науковій конференції ОНУ імені І. І. Мечникова (Одеса, 2018 р.), Всеукраїнській студентській науковій конференції «Від античності до раннього нового часу» (Одеса, 2019 р.) та знайшли своє вираження у наступних **публікаціях**:

Родічева Є. Політика папи Інокентія III щодо Лангедока напередодні альбігойських воєн // Одісос. Актуальні проблеми всесвітньої історії. Матеріали VI-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2017». Одеса: Удача, 2017. С. 46–49

Родічева Є. Катарі чи «добрі люди»: до проблеми етимології // Матеріали 74-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Секція: історичні науки. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 153–159.

Родічева Є. Релігійно-політична ситуація у Південній Франції у середині XIII – середині XIV століть // Libra: збірка наук. праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ ім. І. І. Мечникова. Окремий випуск. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. С. 58–65.

Структура роботи складається зі вступу, висновків та трьох розділів, кожен з яких складається з двох підрозділів. У першому розділі ми, по-перше, робимо огляд головних наявних джерел для вивчення проблематики, по-друге, аналізуємо їх, виділяючи важливі для нас епізоди та тези. А також ми досліджуємо основний масив історіографії за даною темою, поділяючи її за хронологічними та тематичними критеріями. Паралельно ми визначаємо головні праці для проведення нашого дослідження.

Другий розділ присвячений розгляду єретичних вчень катарів та вальденсів, а також першопочаткової реакції католицької церкви на них. Нас

насамперед цікавить відмінності у віруваннях цих двох єретичних течій, як основна причина різного їх сприйняття католиками. По-друге, для нас важливо визначити становище католицької церкви на момент розквіту та становлення єретичних вчень. Означити, до яких положень єретиків Церква ставилася більш лояльно, а які стали причиною загострення відносин через неможливість співіснування з офіційною релігією.

Третій розділ присвячено історичному розвитку єресей катарів та вальденсів після першої значної агресії католицької церкви – альбігойського хрестового походу. Ми простежуємо шляхи пересування єретиків у цей період, та визначаємо причини вибору тих чи інших шляхів для міграцій, спираючись на політичне, економічне, соціальне, культурне та навіть географічне положення обраних ними територій. Також ми звертаємо увагу на умови зародження і становлення протестантизму та його зв'язок з єретиками, як ще одного середовища для їх виживання.

Загальна кількість використаних джерел – 26 одиниць. Загальна кількість використаної літератури – 93 одиниці.

ВИСНОВКИ

Дослідження еретичних рухів середньовічної Європи ускладнюється з огляду на нестачу джерел, особливо тих, що могли б надати нам статистичні дані. Але для нашої теми брак статистики компенсують хроніки, які проливають світло на два головних критерія дослідження: географію та хронологію подій.

Через низький ступінь вивчення теми на пострадянському просторі, одна з особливостей нашого дослідження полягає у залученні великої бази саме зарубіжної літератури. Головними ж дослідженнями для нас стали праці А. Бренон та Ж. Дювернуа щодо катарів, А. Г. Вульфюса та Е. Комбо щодо вальденсів, а також загальні праці по історії церкви та інквізиції Г. Лі, А. Л. Мейкока та Ш. Тузільє.

Завершуючи наше дослідження ми маємо зробити декілька важливих висновків. Спершу порівняємо катаризм та вальденство. Перший критерій – символ віри. Вальденси визнавали святу трійцю в божественній єдності, катари вважали що є один Бог, яким не є Син та Дух, а також, що є Диявол, який за своїми функціями відповідав земному Богу. Спільним для обох єресей є те, що вони за основне джерело віри визнавали Новий Завіт, не приймаючи Старий.

Другий критерій – таїнства церкви. Вальденси визнавали лише два з семи таїнств католицької церкви: хрещення та Євхаристію. Катари замінюють всі таїнства власним ритуалом *consolamentum*, що одночасно був відпущенням гріхів, вступом на дорогу покаяння, знаком влади пов'язувати і розв'язувати, яким відзначена Церква Христова. Коли воно приділяється вмираючим, це таїнство представляло собою також і соборування. І, нарешті, поєднуючи душу з духом, воно було ніби духовним шлюбом.

Третій критерій – устрій Церкви. Вальденси тяжіють до максимального спрощення. На період XIII століття ідеальним устроєм для них є община, до якої входять рівні між собою віруючі – брати. А найбільш благочестиві мають право проповідувати і формально очолюють цю общину. Катарі виробили свою

власну церковну ієрархію по аналогії з Католицькою церквою. Вона включає верховного клірика – Папу, дияконів та довершених, а також простих віруючих.

Четвертий критерій – життя благочестивої людини, у випадку катарів – довершеного. Для вальденсів ідеалом було апостольське життя, коли людина веде напівжебрацький спосіб життя, не тягнеться до розкоші, вживає будь-яку їжу та пиття тільки за надібністю, але у будь-який час. Головним для хорошого вальденса є молитва, яку він буде проголошувати кожної вільної хвилини. Важливою була цнотливість та уникання навіть думок про статеве життя. Благочестивий вальденс ніколи не стане клястися чи мститися своєму ворогу, а смиренно пробачить його. У катарів довершений мав відповідати вищим стандартам. Він також мав вести скромне життя, але обов'язково працювати. Довершений ніколи не стане вживати їжу, що з'явилась шляхом злягання, а отже м'ясо під заборноюю. Довершені завжди слідкують за «календарем» і тричі на рік витримують сорокаденний піст. Довершений катар ніколи не стане боятися смерті, адже це благо для нього. Благочестивий катар ніколи не думає про осіб протилежної статі і взагалі намагається триматися від них подалі. Ідеально, якщо він незайманий. Катар ніколи не нашкодить іншому і не підніме зброю проти когось. Як ми бачимо спільними для обраних нами єретичних течій є необхідність цнотливості, зречення від проливання чужої крові та уникнення розкоші.

Порівнявши катаризм та вальденство звернемося до претензій католиків до цих течій. Вальденсам вони закидали, по-перше, можливість кожної доброї людини проповідувати та трактувати Священне Писання на власний розсуд. З часів Нікейського Собору це лишалось прерогативою саме священнослужителів. По-друге, і це найголовніше, не бажання коритися церкві, виражене словами апостолів «Должно повинуватися більше Богу, ежели человеку». Це, по-суті, зводило нанівець положення Церкви, як провідника між Богом та мирянами. По-третє, визнання за благочестивими мирянами права проводити таїнства хрещення та Євхаристії.

Наступні принципи закидалися однаково як вальденсам, так і катарам. Право жінок проповідувати та проводити таїнства на рівні з чоловіками. Адже в католицьку церкву допускалися лише чоловіки. Також засуджувалося невизнання єретиками Чистилища, як проміжного стану між раєм та адом. І, звісно, неприхильно Церква ставилася до невизнання інших джерел віри, окрім Нового Завіту. Найбільше дратувало Католицьку церкву теза про її нечистість, асоціація її з Вавилонською блудницею, гнилим місцем, про що постійно говорили єретики у своїх проповідях.

Окремо катарів засуджували ще за невизнання таїнств церкви та заміни їх сумнівним, на думку католиків, обрядом *consolamentum*. Особливе обурення викликав протест катарів проти таїнства хрещення водою. Головним же протиріччям був дуалізм катарського вчення, а саме думка про те що земний світ – це породження Диявола, а також невизнання Священної Трійці, що складає єдиного Бога.

Розглянувши основні аспекти вірувань трьох релігійних напрямів перейдемо до відповіді на фінальне питання «Чому катаризм було винищено, а вальденство існує до сих пір?». Справа в тому, що вальденси з самого початку не планували виходити з лона католицької церкви, а лише пропагували повернення до ідеалів раннього, ще не розбещеного, християнства. На хвилі появи поодиноких дисидентів сам Вальдо став одним з них, але в нього не було ні плану щодо становлення та розвитку нової течії, ні конкретних догматів, ні навіть виробленої структури, за якою його ідея почала б працювати. В нього була лише одна ця ідея. Без механізмів втілення її у реальність. Звісно, католики спершу навіть не сприймали їх всерйоз, тому й міри до них застосовувалися спершу дуже щадні.

З катарами все було навпаки: вони були вже «озброєними ворогами». В них були свої ритуали, які вони самі привнесли у християнство, у них була власна Церква, яка була дуже схожа на Католицьку, в них була широка підтримка навіть знаті. Вони не боялися анафеми чи смерті, а це вже лякало Пап та єпископів, які

вбачали у новій добре сформованій структурі серйозну загрозу для свого авторитету. Після провалу мирної антиєретичної компанії Папа приймає єдине правильне рішення – придушити ворога силою – єдиною перевагою, яка зараз була на боці католиків. Ще один фактор, який сприяв швидкому знищенню катаризма – це його прив'язка до місцевості. Вальденси були мобільними, вони обрали такий стиль життя і не боялися переїхати у сусіднє графство чи імперію, а катари були певною мірою прив'язані до землі, до своїх селищ-замків, які вважали надійною обороною.

Ще один фактор, який сприяв швидкому знищенню катаризма – це його прив'язка до місцевості. Вальденси були мобільними, вони обрали такий стиль життя і не боялися переїхати у сусіднє графство чи імперію, а катари були певною мірою прив'язані до землі, до своїх селищ-замків, які вважали надійною обороною. Крім того, на можливість існування єресі суттєво вплинув також і зовнішньополітичний фактор. Катари залишалися на територіях переважно Південної Франції, на яку претендували французькі королі. Тому викорінення єресі стало для них вигідним, адже разом з єрессю можна було позбавитись і місцевої влади – графів Тулузьких, які мали широку автономію. З падінням тулузького дому, ми бачимо, Лангедок дуже швидко увійшов у склад Французького королівства і був обмежений у правах на користь короля.

Вальденси ж переважно подалися на землі Священної Римської Імперії, яка у середньовіччі не представляла собою об'єднане політичне об'єднання, тому їм легше було переховуватись, зберігати своє вчення та розширювати коло прихильників. І у такому стані вони проіснували аж до часів Реформації, коли більша частина вальденсів увійшла до складу протестантських общин.

Якщо дивитися на це питання глобальніше, то можна сказати, що катари з'явилися не у той час – випередили свій. Вони відкрито пропагували, не ховаючись у підпіллі у той час, коли католицька знов набрала могутності і могла дати відсіч. Можливо, якби катари активізувалися на півстоліття раніше чи

пізніше, то вже у Класичному Середньовіччі могла з'явитися третя гілка християнства. Це припущення допускається, тому що ми маємо приклад вальденсів, чия секта як раз і почала розширюватись десь на 50 років пізніше. Політична та релігійна ситуація кінця XIII – першої половини XIV ст. була нестабільна: посилення французьких королів та авіньйонський полон пап, початок столітньої війни, перші кроки Габсбургів на шляху до об'єднання Німеччини тощо. Це призвело до того, що інквізиція та гоніння на єретиків відійшли на другий, якщо не на третій, план. І загалом цей період характеризується початком занепаду Католицької церкви, як основної фігури в історії Західної Європи. Це дало можливість багатьом незгодним з догматами католиків заявити про себе.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Адемар Шабанский. Хроника / пер. Андерсен В. В. Санкт-Петербург, 2010. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ademar_Cabannensis/ frametext3.htm (останнє звернення: 22.08.2020)
2. Джованни де Луджио. Книга о двух началах [Електронний ресурс]. URL: https://www.science-community.org/system/files/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%20%D0%B4%D0%B5%20%D0%9B%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BE%20%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%BE%20%D0%B4%D0%B2%D1%83%D1%85%20%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%85_0.pdf (останнє звернення: 17.09.2020)
3. Дублинский ритуал катаров // пер с фр. Н. Дульневой [Електронний ресурс]. URL: <https://ru-middle-ages.livejournal.com/174344.html> (останнє звернення: 05.11.2020)
4. Катехизис католической церкви [Електронний ресурс]. URL: http://www.vatican.va/archive/compendium_ccc/documents/archive_compendium-ccc_ru.pdf (останнє звернення: 07.11.2020)
5. Лионский ритуал катаров // пер. с фр. Е. Морозовой [Електронний ресурс]. URL: <https://medieviste.livejournal.com/365142.html> (останнє звернення: 05.11.2020)
6. Монета Кремонский. Сумма против катаров и вальденсов //Дювернуа Ж. Религия катаров / пер. с франц. Н. Дульневой [Електронний ресурс]. URL: <https://cutt.ly/2hkbOSX> (останнє звернення: 23.11.2020)
7. Пьер Во-де-Серне. Альбигойская история // Каратини Р. Катары / пер. с франц. А. Васильковой. Москва, 2010. С. 368–374.

8. Флорентийский Ритуал. URL: <https://credentes.livejournal.com/558310.html> (останне звернення: 11.11.2020)
9. Эрбер. Новая ересь объявилась в мире // Бренон А. Катары. Жизнь и смерть христианской Церкви / пер. с фр. Дульнева Н. Львов, 2012. С. 19–22.
10. Alanus de Insulis. Adversus heretis Waldenses, Judaeos et Paganos. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCIV. Col. 377–399.
11. Alanus de Insulis. De fide Catholica contra haereticos. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCX. Col. 305–430.
12. Bernard Gui. Inquisitor's manual. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/bernardgui-inq.asp> (останне звернення: 11.03.2019)
13. Bernardi abbatis Fontis Calidi ordinis Praemonstratensis. Adversus Waldensium satam liber: Circa Annum Domini 1190. Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1855. Т. CCIV. Col. 793–840.
14. Cahiers de Bernard de Caux. Ms Doat XII B.n. de Paris. Agen, Cahors, Toulouse. 1243–1247/ ed. et trad. par J.Duvernoy. Paris, 1988. P. 213–228.
15. De heresi Catharorum in Lombardia, ed. Dondaine. Archivum Fratrum Praedicatorum, 1949. P. 306–312.
16. Doctrina de modo procedendi contra Haereticos. // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 108–128.
17. Durand de Huesca Liber contra Manicheos / Thouzellier C. Louvain: Bibliothèque de la R.H.E., 1967. P. 53–78.

18. L'inquisiteur Geoffroy d'Ablys et les cathares du comte de Foix (1308–1309) / Ed. A. Pales-Gobillard. Paris: CNRS Editions, 1984. 436 p
19. Le Registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318–1325) / Ed. par J. Duvernoy: 3 tomes. Paris: La Haye, 1978. T. 1. 1346 p.
20. Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273–1280) / ed., trad. et annote par J. Duvernoy. Paris, 1993. P. 237-249.
21. Reineri ordinis praedicatorum contra Waldenses Haereticos Liber // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 5–20.
22. Rituel Occitan. URL: http://www.cathar.info/pdfs/cledat_rituel.pdf (останне звернення: 20.04.2019)
23. Summa Fratris Renerii de Ordine Fratrum Praedicatorum, de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno // Сборник памятников по истории раннего вальденства / Под ред. Д. Егорова. Москва: Тип-ия Императорского Московского ун-та, 1910. С. 20–59.
24. THE NOBLA LEYCON. URL: <http://proto-protestantism.blogspot.com/2010/07/nobla-leyson.html> (останне звернення 16.11.2020)
25. The Waldensian Confession of Faith [Електронний ресурс]. URL: http://apostles-creed.org/wp-content/uploads/2014/07/waldensian_confession_1120.pdf (останне звернення: 24.11.2020)
26. Third Lateran Council – 1179 A.D. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.papalencyclicals.net/councils/ecum11.htm> (останне звернення: 19.11.2020)

ЛІТЕРАТУРА

27. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Вид-во УКУ, 2002. 412 с.
28. Ангелов Д. Богомилството. София: Булвест-2000, 1993. 495 с.
29. Байер де Рик Б. Средние века и религиозные диссиденты: катары и бегины, XI–XIV ст. [Електронний ресурс]. URL: <http://yakov.works/history/14/3/rick.htm> (останнє звернення: 17.11.2020)
30. Борст А. Катарская вера // Нелли Р. Катары. Святыe еретики. Москва: Вече, 2005. С. 337–395.
31. Бренон А. Истинный образ катаризма / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.fatuma.net/text/annbrenon.pdf> (останнє звернення: 25.11.2020)
32. Бренон А. Жизнь и смерть христианской Церкви / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.fatuma.net/text/brennon-l-d.pdf> (останнє звернення: 25.11.2020)
33. Бренон А. Катары. Христианская церковь на костре / Пер. с фр. Н. Дульневой. [Електронний ресурс] URL: <https://cutt.ly/9hkDLsB> (останнє звернення: 20.11.2020)
34. Будур Н. В. Повседневная жизнь инквизиции в средние века. Москва, 2010. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1005465/9/Budur_-_Povsednevnyaya_zhizn_inkvizicii_v_srednie_veka.html (останнє звернення: 28.09.2020)
35. Вернер Э. Идеология немецко-австрийского вальденства в XIV в. // Средние века, 1964. Вып. 25. С. 113–127.

36. Вульфийус А. Г. Вальденское движение в развитии религиозного индивидуализма. Петроград: Типография А. Ф. Коллинс, 1916. 279 с.
37. Гергей Ё. История папства / Пер. с венгр. О. В. Громова. Москва: Республика, 1996. 464 с.
38. Григулевич И. Р. Инквизиция. Москва: Политиздат, 1976. 448 с.
39. Гуревич А. Я. Популярное богословие и народная религиозность средних веков // Из истории культуры средних веков и Возрождения. Москва: Наука, 1976. С. 85–91.
40. Гутнова Е. В. Крестьянство и ереси // Средние века, 1975. Вып. 38. С. 28–38.
41. Доманин А. Крестовые походы. Под сенью креста. Москва: Центрполиграф, 2003. 431 с.
42. Дульнева Н. В. Катары Рейнских земель [Электронный ресурс]. URL: <http://www.delphis.ru/journal/article/katary-reinskikh-zemel> (останне звернення: 27.10.2020)
43. Дульнева Н. В. Поєднання непоєданного. Роздуми про дисертацію Андрія Погребенника «Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на півдні Франції у XII–XIV ст.» [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2493-nataliya-dulneva-poednannya-nepoednannogo-rozdumi-pro-disertatsiyu-andriya-pogrebennika-dukhovno-svitoglyadni-zasadi-narodno-religijnikh-rukhiv-na-pivdni-frantsiji-u-khii-xiv-st> (останне звернення: 27.10.2020)
44. Дунаев А. Л. Основные этапы идеологической борьбы с ересью в XII–XIII вв. // Вестник Московского университета, 2008. № 1. С. 76–91.
45. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII – XVI веков // Санкт-Петербургское философское

общество. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.spho.ru/library/59> (останне звернення: 05.11.2020)

46. Дюби Ж. Трёхчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом / пер. с фр. Москва: Языки русской культуры, 2000. 311 с.

47. Дювернуа Ж. Религия катаров / пер. с фр. Н. Дульневой [Электронный ресурс]. URL: <http://credentes.livejournal.com/16515.html> (останне звернення: 26.11.2020)

48. Казьмина О. Е. Религиозные организации современного мира / П. И. Пучков. Москва: Изд-во Московского университета, 2010. 368 с.

49. Карсавин Л.П. Вальденсы до 1218 года // Ист. обозрение. Петроград: Научное дело, 1914. Т. XIX. С. 109–173.

50. Карсавин Л. П. Очерки средневековой религиозности // История ересей. Москва: АСТ, Хранитель, 2007. С. 9–266.

51. Карсавин Л. П. Очерки средневековой религиозности в XII–XIII вв., преимущественно в Италии. Петроград: Императорская Типография, 1915. 545 с.

52. Карсавин Л.П. Церковь и секты [Электронный ресурс] // Минувшее: Исторический альманах, 12. Санкт-Петербург: Atheneum: Феникс, 1993. 520 с. URL: http://az.lib.ru/k/karsawin_1_p/text_1950_tzerkov_i_sekty.shtml (останне звернення: 17.11.2020)

53. Керов В. Л. Из истории борьбы народных масс против католической церкви в эпоху феодализма. Москва: УДН, 1970. 85 с.

54. Керов В. Л. Народные восстания и еретические движения во Франции в конце XIII–начале XIV века. Москва: Изд-во УДН, 1986. 138 с.

55. Кураев А. Догмат и ересь в христианском предании [Электронный ресурс] // Вопросы философии. №9. Москва, 1994. URL: <https://kph.ffi.npu.edu.ua/!e-book/clasik/data/vopros/31.html> (останне звернення: 29.10.2020)

56. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, Окситанская деревня (1294–1324) / пер. с фр. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2001. 541 с.
57. Ли Г. Ч. История инквизиции в средние века // История инквизиции: В 3-х т. Москва: Ладомир, 1994. Т. 2. 657 с.
58. Ли Г. Ч. История инквизиции: В 3-х т. Москва: Эксмо, 2007. Т. 3. 117 с.
59. Лиман С. И. Церковь и антикатолические движения в средневековой Чехии: опыт исследований учеными украинских земель Российской империи (XIX – начало XX вв.) // Дриновський збірник. Харків: Софія, 2015. Т. 8. С. 10–21.
60. Лозинский С. Г. История папства. Москва: Политиздат, 1986. 382 с.
61. Лортц Й. История церкви. Москва: Христианская Россия, 1999. 511 с.
62. Лось М. Дуалистические ереси средних веков / Пер. с англ. Дм. Алексеева [Электронный ресурс]. URL: <https://cutt.ly/6hkmhwm> (останнє звернення: 19.11.2020)
63. Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции / пер. с фр. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 332 с.
64. Мейкок А. Л. История инквизиции / Пер. с англ. М. В. Келер. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 386 с.
65. Нелли Р. Катары. Святые еретики / Пер. с фр. Москва: Вече, 2005. 400 с.
66. Ольденбург З. Костер Монсегюра. История альбигойских крестовых походов / Пер. с фр. О. И. Егоровой. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 380 с.
67. Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени: В 2-х т. Москва: АСТ, 2003. Т. 1-2. 896 с.

68. Погребенник А. І. Інквізиційні гоніння й репресії у Лангедоці в XIII–XIV ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету [Електронний ресурс]. 2017. Вип. 47. С. 283–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2017_47_55 (останнє звернення: 23.11.2020)
69. Погребенник А.І. Писемні джерела XII–XIV ст. з історії релігійно-єретичних рухів та сект в Окситанії: класифікація й аналіз // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології [Електронний ресурс]. 2017. Т. 1. С. 170–194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pssiae_2017_1_10 (останнє звернення: 23.11.2020)
70. Погребенник А.І. Духовно-світоглядні засади народно-релігійних рухів на Півдні Франції у XII–XIV ст. [Електронний ресурс]. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Pohrebennyk_Andrii/Dukhovno-svitohliadni_zasady_narodno-relihiinykh_rukhiv_na_Pivdni_Frantsii_u_XXII-XIV_st.pdf (останнє звернення: 23.11.2020)
71. Сидорова Н. А. Антифеодальные движения в городах Франции во второй половине XIV–начале XV века. Москва: Изд-во МГУ, 1960. 61 с.
72. Шафф Ф. История христианской церкви. Санкт-Петербург, 2008. Том 5. 574 с.
73. Armand-Hugon A., Bibliografia valdese. // Gonnet G. – Roma: Torre Pellice, 1953. 275 p.
74. Audisio G. The Waldensian Dissent, Persecution and Survival. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 236 p.
75. Belperron P. La Croisade contre les Albigeois et l'union du Languedoc a la France. Paris: Plon, 1942. 496 p.
76. Biget J.-L. Hérésie et inquisition dans le midi de la France / J.-L. Biget. Paris: Picard, 2007. 247 p.

77. Biller P. *Heresy and Literacy, 1000–1530* / A. Hudson. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 313 p.
78. Bordes R. *Cathares et Vaudois en Périgord, Quercy et Agenais*. Cahors: L'Hydre Éditions, 2005. 195 p.
79. Borst A. *Die Katharer*. Stuttgart: Hiersemann Verlag, 1953. 372 p.
80. Bosworth L. *Perceptions of the origins and causes of heresy in medieval heresiology*. Edinburgh: University of Edinburgh, 1995. 248 c.
81. Brenon A. *Les Cathares*. Paris: Éditions Albin Michel, 2007. 292 p.
82. Brenon A. *Les Femmes cathares*. Paris: Éditions Perrin, 2004. 412 p.
83. Emery R. W. *Heresy and inquisition in Narbonne*. New York: Columbia University Press, 1941. 184 p.
84. Cameron E. *The Reformation of the Heretics: The Waldenses of the Alps, 1480–1580*. (Oxford Historical Monographs). New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1984. 291 p.
85. Caratini R. *Les cathares – de la gloire à la tragédie (1209–1244)*. Paris: Archipel, 2005. 329 p.
86. Cipolla C. *Il Patarenismo a Verona nel secolo XIII* // *Archivio Veneto*, 25. 1883. P. 64–86, 267–287.
87. Comba E. *Histoire des Vaudois d'Italie depuis*. Paris: Fischbacher, 1887. 378 p.
88. Comba E. *Valdo ed i valdesi avanti la Riforma*. Cenno storico. Firenze: Arte della Stampa, 1880 44 c.
89. Compayré C. *Études historiques et documents inédits sur l'Albigeois, le Castrais et l'ancien diocèse de Lavaur*: In 3 t. Albi: M. Papailhiau, 1841. T. III. 570 p.

90. Dieckhoff A. Die Waldenser im Mittelalter: zwei historische Untersuchungen. Hamburg: Front Cover. Vandenhoeck und Ruprecht, 1851. 408 p.
91. Duvernoy J. Inquisition a Pamiers. Interrogatoires de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325). Toulouse: Privat. 1966. 237 p.
92. Duvernoy J. La religion dei catari: fede, dottrine, riti. Roma, 1996. 346 p.
93. Evans Au. P. Social Aspects of Medieval Heresy // Persecution and Libery. Essays in honor of George Lincoln Burr. New York: Columbia University Press, 1931. P. 93–116.
94. Guiraud J. Histoire de la Inquisition au Moyen Age: Origines de l’Inquisition dans le midi de la France. Cathares et Vaudois. Paris: Picard, 1935. Vol. 1. 428 p.
95. Haupt H. Waldenserthum und inquisition im sudostlichen deutschland. Freiburg, 1890. 136 p. URL: https://archive.org/stream/waldenserthumund00haup/waldenserthumund00haup_djvu.txt (останнє звернення: 17.04.2019)
96. Haureau B. Bernard Delicieux et l’Inquisition albigeoise (1300–1320). Paris: Librairie Hachette et Cie, 1877. 218 p.
97. Herzog J. Die romanischen Waldenser, ihre vorreformatorischen Zustände und Lehren... Hamburg: Forgotten Books, 2018. 488 p.
98. Holinka R. Sektářství v Čechách před revolucí husitskou. Bratislava, 1929. 174 c.
99. Jas M. Cathares et protestants : Familles rebelles et histoire du Midi. Toulous: Privat–PUF, 2011. 221 p.
100. Kolpacoff J. A History of Medieval Heresy and Inquisition. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2011. 240 c.
101. Lea H. C. The Inquisition of the Middle Ages: In 3 vol. New York: Harper and brothers, 1887. Vol. 1. 612 p.

102. Nelli R. *Le Phenomene cathare. Perspectives philosophiques, morales et iconographiques*. Toulouse: Privat–PUF, 1964. 198 p.
103. Malcolm L. *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*. London: Holmes and Meier, 1977. 430 p.
104. Merlo G. *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento, con l'edizione dei processi tenuti a Giaveno dall'inquisitore Alberto de Castellano (1335) e nelle valli di Lanzo dall' inquisitore Tommaso di Casasco (1373)*. Torino: Archives de sciences sociales des religions, 1977. 279 p.
105. Molnar A. *Die Waldenser. Geschichte und europäisches Ausmaß einer Ketzerbewegung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985. 456 s.
106. Montet E. *Histoire littéraire des Vaudois du Piémont*. Paris: Nabu Press, 1885. 226 p.
107. Palacký F. *O stycích a poměru sekty Valdenské k někdejším sektám v Čechách*. *Časopis Českého muzea*, 1868. C. 291–320.
108. Peters E. *Heresy and authority in medieval Europe*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1980. 309 p.
109. Preger W. *Beiträge zur Geschichte der Waldesier im Mittelalter*. München: Verlag der Akademie, 1875. 72 p.
110. Roquebert M. *Histoire des Cathares. Hérésie, Croisade, Inquisition du XIe au XIVe siècle*. Paris: Perrin, 1999. 538 p.
111. Runciman S. *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 218 p.
112. Sackville L. *Heresy and Heretics in the Thirteenth Century: The Textual Representations*. New York: Boydell & Brewer, 2011. 240 p.
113. Schmidt C. *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois: In 2 t.* Paris: Cherbuliez, 1849. T. 1. 392 p.
114. Schmidt C. *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois: In 2 t.* Paris: Cherbuliez, 1849. T. 2. 320 p.

115. Schneider M. Europäisches Waldensertum im 13. und 14. Jahrhundert. Berlin: De Gruyter, 1981. 157 p.

116. Théry J. L'Hérésie des bons hommes. Comment nommer la dissidence religieuse non vaudoise ni béguine en Languedoc (XIIe siècle–début du XIVe siècle)? // Heresis: revue d'hérésiologie médiévale [Электронный ресурс]. Carcassone: Centre National d'Études Cathares, 2002. № 36–37. P. 75–117. URL: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00624456/document> (останне звернення: 17.10.2020)

117. Thouzellier Ch. Heresie et heretiques: Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1969. 275 p.

118. Weis R. The Yellow Cross: The Story of the Last Cathars. London, 2001. 528 p.

119. Wylie J. A History of the Waldenses. London; New York: TEACH Services, 2001. 206 p.